

MIÉRT ÉRDEMES AZ ÉGBOLTFÉNY POLARIZÁCIÓJÁT AZ ULTRAIBOLYÁBAN ÉRZÉKELNI?

A polarizációlátás UV-paradoxonának légköri optikai föloldása

Barta András, Mizera Ferenc, Horváth Gábor
ELTE Biológiai Fizika Tanszék, Biooptika Laboratórium, Budapest

Légköri optikai szempontból meglepő, hogy sok rovarfaj a térbeli tájékozódásra használt poláros égboltfényt az ultraibolya (UV) tartományban érzékeli, hiszen az égboltfénynek mind az intenzitása, mind pedig a polarizációfoka lényegesen kisebb az UV-ben, mint kéken vagy zöldben. E jelenséget nevezzük a polarizációlátás UV-paradoxonának, amit egy egyszerű légköri optikai modell felhasználásával sikerült föloldanunk. Habár a múltban sokan próbálták már föloldani e látszólagos ellentmondást, mindeddig nem született kielégítő magyarázat. Megmutattuk, hogy ha a felhő és a földi megfigyelő közti légréteget a közvetlen napfény részlegesen megvilágítja, akkor a felhős égbolterület irányából érkező fény p polarizációfoka UV-ben a legnagyobb, mert az UV-szegény polarizálatlan felhőfény az UV-ben csökkenti a legkevésbé a felhő alatti légrétegben szóródott napfény polarizációfokát. Hasonlóan, a zöld lombozaton átszűrődő égboltfény polarizációfoka is az UV-

ben a legnagyobb, mert a lombozat polarizálatlan UV-szegény zöld fénye az UV-ben csökkenti a legkisebb mértékben a lombozat alatt szóródott napfény polarizációfokát. Emiatt a felhők, illetve a lombok irányából jövő fény polarizációja leghatékonyabban az UV-ben érzékelhető, mely spektrális tartományban legnagyobb az esély arra, hogy a fény polarizációfoka nagyobb a polarizációérzékelés p^ küszöbértékénél. Ugyanakkor felhők hiányában az égbolt-polarizáció érzékelésének nincs optimális hullámhossza: a megfigyelő szemébe jutó fény polarizációfoka nemcsak az UV-ben, hanem a teljes látható tartományban is meghaladja a p^* érzékelési küszöböt. Rávilágítottunk arra is, hogy szoros analógia van az égboltfény polarizációjának UV-ben történő érzékelése és az UV-ben való polarotaktikus vízdetekció között. Cikkünkben a szóban forgó paradoxon föloldásával kapcsolatos főbb eredményeinkről számolunk be.*

A polarizációlátás UV-paradoxona

Az állatok számára a hatékony tájékozódás életbevágóan fontos, legyen szó például a fészkekhez vagy az egyszer már fölfedezett bőséges tápanyagforráshoz való visszatalálásról. A legtöbb állatfaj navigációhoz a Napot használja viszonyítási irányként, mivel a Nap egy kiszámítható mozgású, könnyen fölismerhető égi objektum. Ez a módszer azonban csak akkor alkalmazható, ha a Nap látszik. Felhős időben vagy amikor tereptárgyak takarják a Napot, az állatok könnyen eltévedhetnek. Számos állatfaj ilyen esetekben közvetve határozza meg a Nap helyét. Ennek az az alapja, hogy ezen állatok képesek érzékelni a fénynek az emberi látórendszer számára gyakorlatilag észlelhetetlen polarizációs irányát, vagyis a fény, mint transzverzális elektromágneses hullám elektromos térerősségvektorának kitüntetett rezgési irányát. A légkörben szóródott napfény polarizációs iránya egy jellegzetes mintázatot hoz létre az égbolton (4.a ábra). Ebből a mintázatból a Nap helye olyankor is meghatározható, amikor az valamilyen oknál fogva közvetlenül nem látható. Az égbolt polarizációs mintázata tehát egy hatékony eszköz a polarizációérzékeny állatok tájékozódásában.

A poláros égboltfényt például sok rovarfaj az anatómiai és fiziológiailag specializálódott ommatidiumaival érzékeli térbeli tájékozódás céljából [1]. E speciális ommatidiumok az összetett szem háti régiójában egy keskeny sávban helyezkednek el, ahol kétféle monokromatikus, polarizációérzékeny és egymásra merőleges mikrobolyhokkal¹ rendelkező fotoreceptorok vannak. E fotoreceptorok a fölülről jövő fény polarizációját a spektrum ultraibolya (UV) tartományában érzékelik a legyekben, háziméhekben, sivatagi hangyákban, ganajtúró bogarakban és kövipókokban, kékben a tücsök, sivatagi sáskák és svábbogarak esetén, míg zöldben a cserebogarakban és lisztbogarakban (táblázat). Az égbolt-polarizáció UV-beli detekciója légköri optikai szempontból meglepő, mert a tiszta égbolt szórt fényének I_{eg} intenzitása és p_{eg} lineáris polarizációfoka lényegesen alacsonyabb a spektrum UV-tartományában, mint kékben vagy zöldben (1. és 2. ábra). E jelenséget nevezzük a *polarizációlátás UV-paradoxonának*.

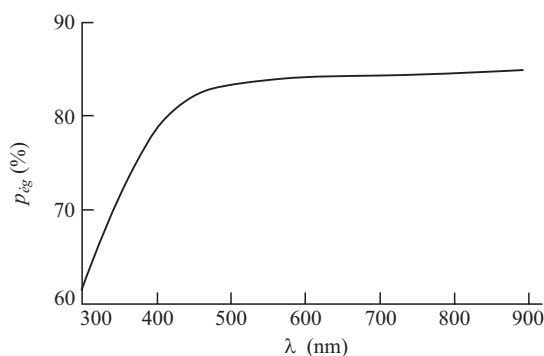
Mióta *Karl von Frisch* 1949-ben fölfedezte a háziméhek égbolt-polarizáción alapuló tájékozódási képességét, sokan megpróbálták már föloldani e látszólagos ellent-

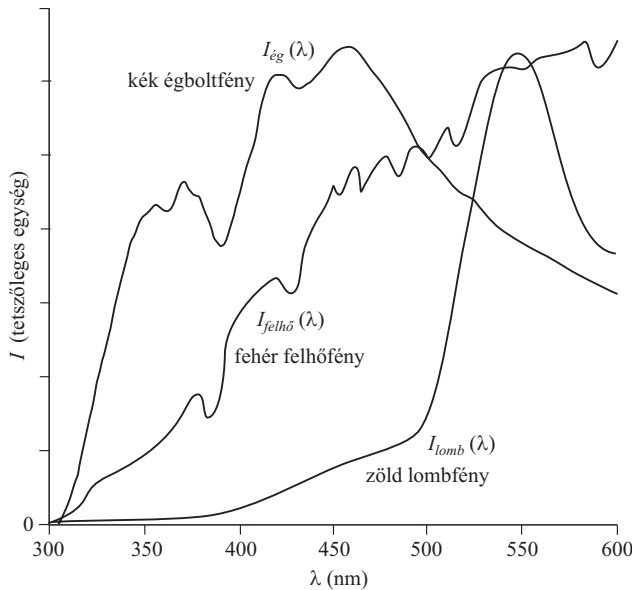
¹ Az egymással párhuzamos hossztengeleyű mikrobolyhok (latinul *microvilli*) a fotoreceptorok membránjának ujjszerű kitüremkedései. E membránban a bolyhok hossztengeleyével közel párhuzamosan irányulnak a fényelnyelő pigmentmolekulák dipóltengelyei, miáltal a receptor több fényt nyel el a lineárisan poláros fényből, ha annak rezgéssíkja párhuzamos a mikrobolyhokkal, mint mikor merőleges rájuk. Az ilyen mikrobolyhos fotoreceptorok tehát érzékenyek a fény lineáris polarizációjára.

táblázat			
Az égboltfény polarizációját detektáló és térbeli tájékozódásra használó azon állatfajok (zömében rovarok), amelyeknél ismert a polarizációérzékenység maximumának λ_{pol} hullámhossza			
latin név	magyar név	λ_{pol} (nm)	szín-tartomány
<i>Lethrus apterus</i>	nagyfejű csajkó	350	UV
<i>Lethrus inermis</i>	galacsinhajtó bogár	350	UV
<i>Pachysoma striatum</i>	galacsinhajtó bogár	350	UV
<i>Drassodes cupreus</i>	kövipók	350	UV
<i>Calliphora erythrocephala</i>	kék dongólégy	330–350	UV
<i>Musca domestica</i>	házilégy	330–350	UV
<i>Apis mellifera</i>	háziméh	345–350	UV
<i>Cataglyphis setipes</i>	sivatagi hangya	380–400	UV
<i>Bombus hortorum</i>	dongóméh	353, 430	UV–kék
<i>Cataglyphis bicolor</i>	piros hosszúlábú hangya	380–410	UV–kék
<i>Leucophaea maderae</i>	Madeira-csótány	< 471	UV–kék
<i>Gryllus campestris</i>	mezei tücsök	433–435	kék
<i>Schistocerca gregaria</i>	egyiptomi vándorsáska	450	kék
<i>Melolontha melolontha</i>	májusi cserebogár	~ 520	zöld
<i>Parastizopus armaticeps</i>	lisztbogár	~ 540	zöld

mondást, azonban mindegyik magyarázat sántít, vagy egy széles körben elterjedt tévedésen alapul. Cikkünkben először áttekintünk néhány ilyen próbálkozást annak igazolásául, hogy egy meggyőzőbb magyarázat szükséges. Kutatócsoportunknak nemrég sikerült választ adnia erre a régóta megválaszolatlan kérdésre: egy egyszerű légköri optikai modellszámítás segítségével megmutattuk [2], hogy napközben felhők vagy lombok alatt az égboltfény polarizációját legelőnyösebb az UV-ben érzékelni, mert ilyenkor a polarizációfok az UV-ben maximális. Cikkünkben e modellt ismertetjük. Egy lehetséges légköri optikai magyarázatot adunk arra is, hogy a tücsök az égboltfény polarizációjának detekciójakor miért részesítik előnyben mégis a kék spektrális tartományt az UV-vel szemben. Végül rámutatunk az égbolt-polarizáció UV-beli érzékelése és a vízirovarok UV-beli polarotaktikus vízdetekciója közötti szoros analógiára.

1. ábra. A tiszta égbolt szórt kék fényének p_{eg} polarizációfoka a λ hullámhossz függvényében a Naptól 90°-ra az antiszoláris meridiánon mérve, mikor a Nap 10°-ra volt a horizont fölött.

2. ábra. A tiszta ég szórt kék fényének $I_{\text{ég}}(\lambda)$ spektruma a Naptól 90° -ra az antiszoláris meridiánon, a horizont fölött 40° -ra az antiszoláris meridiánon lévő sűrű felhő fényének $I_{\text{felhő}}(\lambda)$ spektruma és a nyárfa (*Populus deltoides*) levelei által áteresztett zöld fény $I_{\text{lomb}}(\lambda)$ spektruma.

Korábbi próbálkozások a paradoxon föloldására

- Az állatok polarizációérzékelésével foglalkozó irodalomban gyakran fölbukkanó tévhit, hogy a tiszta ég szórt kék fényének $p_{\text{ég}}$ polarizációfoka UV-ben a legnagyobb. Számos kutató helytelenül ezzel próbálta magyarázni, hogy sok rovar az UV-ben érzékeli az égboltfény polarizációját. Ugyanakkor légköri optikai mérések [3] egyértelműen kimutatták, hogy tiszta légkör esetén a λ hullámhossz csökkenésével a $p_{\text{ég}}$ polarizációfok jelentősen csökken (1. ábra).

- Gyakran idézik a Nobel-díjas Karl von Frisch [4] magyarázatát is, mely szerint az égbolt polarizációs mintázata UV-ben a legkevésbé érzékeny a légköri zavarokra. Ugyanakkor Frisch sohasem definiálta pontosan e titokzatos „légköri zavar”-okat.

- Más kutatók szerint [5] a kék égboltfényben viszonylag nagy arányban jelen lévő UV-összetevő magyarázhatja az égbolt-polarizáció UV-beli érzékelését. Azonban a 2. ábrán egyértelműen látszik, hogy a szórt égboltfény $I_{\text{ég}}$ intenzitása az UV-ben lényegesen kisebb, mint kékben, ahol az intenzitásnak maximuma van.

- *Mazokhin-Porshnyakov* [6] szerint az UV-fény segít fototaktikusan megkülönböztetni az égboltot a földtől, ugyanis az égboltfény UV-ben gazdag, míg a földről visszavert fény nagyobb hullámhosszakban gazdagabb, azaz UV-szegény. Mivel azonban az égboltfény csak fölülről érheti a szemet, míg a földről visszavert fény csak alulról, a tájékozódásra használt fotoreceptorok megfelelő irányításával és szembeállítással az égboltfény és a földfény összetévesztése. Sok rovarnál valóban ez a helyzet: az égboltfény polarizációjára érzékeny fotoreceptorok az összetett szemnek csak egy keskeny háti sávjában helyezkednek el az égbolt felé irányulva. Így a Mazokhin-Porshnyakov által fölvetett probléma megoldásához nincs szükség az égboltfény UV-ben való detekciójára.

- *Wehner* [7] szerint az UV-beli égbolt-polarizáció alapuló tájékozódás a hosszabb hullámhosszak segítségével történő mozgás- és alakfölismeréstől függetlenül működhet. Ha azonban az égbolt polarizációját érzékelő fotoreceptorok és a mozgás-, illetve alakfölismerést végző fotoreceptorok a szem eltérő területein elkülönülve helyezkednek el, akkor azok akár azonos spektrális tartományban is működhetnek. A valóságban a mozgás- és alakfölismerő, illetve a polarizációérzékelő detektorok a szem különböző területein találhatóak, így a fent említett probléma kiküszöbölődik.

- *Wehner* [8] szerint az UV-ben érzékeny fotoreceptorok eredetileg a napfény észlelésére fejlődtek ki, és csak később vállaltak szerepet a polarizáció detekciójában. Ez a föltételezés azonban nem magyarázza meg, hogy miért kellett volna az eredetileg egyszerű fotometrikus nap-

fénydetektoroknak az UV-ben működniük, hiszen, mint azt már említettük, a napfény intenzitása UV-ben lényegesen kisebb, mint kékben vagy zöldben, vagyis a szóban forgó UV-érzékeny napfénydetektorok meglehetősen előnytelenek lettek volna.

- *Wehner* [9] föltételezése szerint az ég polarizációja alapján történő tájékozódás azért is előnyös az UV-ben, mert e spektrális tartományban nagy az égboltfény intenzitásának gradiense. Valójában azonban az ég intenzitásgradiense a kék tartományban lényegesen nagyobb, mint az UV-ben: az UV-tartományban az égbolt sokkal homogénebb, mint kékben. Emiatt az égboltfény intenzitásának gradiensét előnytelen lenne az UV-ben érzékelni.

- *Brines és Gould* [10] szerint a fotoreceptorok UV-érzékenységehez a polarizációérzékelés kifejlődésének idején a napfény erősebb UV-intenzitása vezethetett. Ennek oka az lehetett, hogy a légkör a mai-nál átlátszóbb lehetett az UV-ben, illetve hogy a Nap által kisugárzott fényben erősebb lehetett az UV-összetevő. E föltételezést azonban nehéz ellenőrizni, mivel nem ismerjük a Naptól a Földet érő UV-sugárzás intenzitásának időbeli változását.

Ugyanakkor megbecsülhetjük, hogy egy rovar szemének háti részén elhelyezkedő monokromatikus polarizációérzékeny ommatidium melyik spektrális tartományban működik optimálisan az égboltfény fokozatosan növekvő UV-intenzitása függvényében. Ha a beeső égboltfény polarizációs iránya (rezgessíkja) párhuzamos (\parallel), illetve merőleges (\perp) a fotoreceptor egymással párhuzamos mikrobolyhaira, akkor a receptor által elnyelt Q fénymennyiséget a következőképpen számolhatjuk [1, 2]:

$$Q^{\parallel} = c \int_0^{\infty} A(\lambda) I(\lambda) [PS + 1 + (PS - 1) p(\lambda)] d\lambda, \quad (1)$$

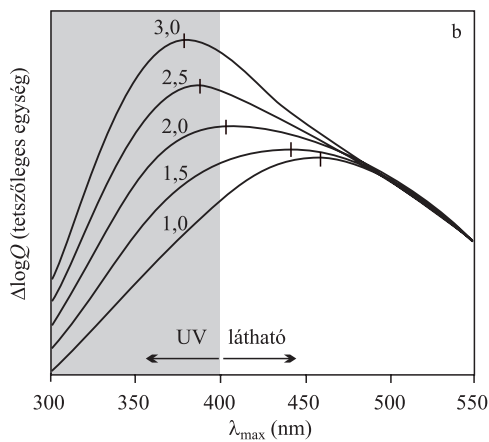
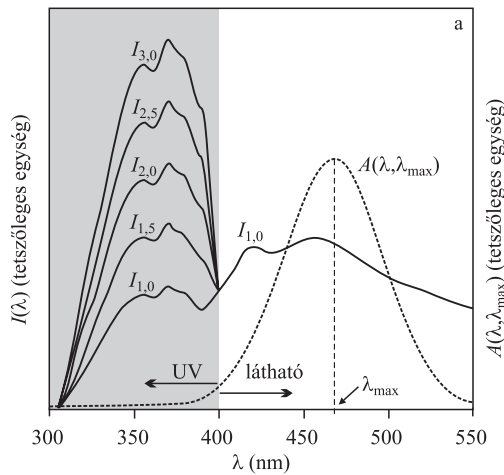
$$Q^{\perp} = c \int_0^{\infty} A(\lambda) I(\lambda) [PS + 1 - (PS - 1) p(\lambda)] d\lambda,$$

ahol c egy állandó, λ a fény hullámhossza, $A(\lambda)$ a receptor elnyelési spektruma, $I(\lambda)$ és $p(\lambda)$ a szórt égboltfény spektruma és polarizációfoka, PS pedig a receptor polarizációérzékenysége. Az utóbbi paraméter azt írja le, hogy ha a teljesen lineárisan poláros beeső fény rezgessíkja párhuzamos a fotoreceptor mikrobolyhaival, akkor a receptor PS -szer annyi fényt nyel el, mint mikor a rezgessík merőleges a mikrobolyhokra. A szóban forgó két esetben elnyelt fénymennyiség logaritmusai közti különbség:

$$\Delta \log Q = \log Q^{\parallel} - \log Q^{\perp} = \log \frac{Q^{\parallel}}{Q^{\perp}}. \quad (2)$$

A logaritmusfüggvény a fotoreceptorok jelátviteli karakterisztikájára jellemző. Az egymásra merőleges irányú mikrobolyhokkal rendelkező fotoreceptorokon alapuló polarizációs irányérzékelés alapja a Q^{\parallel} és Q^{\perp} mennyiségek logaritmusának összehasonlítása, vagyis a $\Delta \log Q$ differencia meghatározása. Minél nagyobb ez a különbség, annál hatékonyabb az égboltfény polarizációjának meghatározása. Tehát $\Delta \log Q$ maximumhelye adja meg a tiszta égboltról jövő szórt poláros fény érzékelésének optimális hullámhosszát e modell szerint.

Q^{\parallel} és Q^{\perp} (1) szerinti kifejezéseinek fölhasználásával kiszámítottuk a $\Delta \log Q(\lambda_{\text{max}})$ különbséget λ_{max} függvényében az 1. ábra $p(\lambda)$ és a 3.a ábra $I_{1,0}(\lambda)$ függvényeire, ahol λ_{max} az a hullámhossz, ahol a fotoreceptor $A(\lambda)$ elnyelési spektruma maximális, vagyis amely hullámhosszon a legérzékenyebb a receptor. Az eredményt a

3. ábra. (a) A tiszta égbolt szórt kék fényének valódi és képzeletbeli $I_n(\lambda)$ ($n = 1,0, 1,5, 2,0, 2,5, 3,0$) spektrumai. Az $A(\lambda, \lambda_{\max})$ 50 nm félértékszélességű Gauss-görbe egy polarizációérzékeny fotoreceptor hullámhosszfüggő elnyelési spektruma, melynek maximuma λ_{\max} -nál van. $I_{1,0}(\lambda)$: a tiszta ég szórt kék fényének spektruma manapság. $I_n(\lambda)$, $n = 1,5-3,0$: a tiszta ég fényének képzeletbeli spektrumai, amelyeket úgy kaptunk, hogy az $I_{1,0}(\lambda)$ spektrum ultraióblya ($\lambda < 400$ nm) részét egy $n = 1,5-3,0$ értékű tényezővel megszoroztuk. Ezzel modelleztük az égboltfény intenzitásának az UV-tartományban történő föltételezett megnövekedését.

(b) Két $PS = 7$ polarizációérzékenységű fotoreceptor által az égboltfényből elnyelt intenzitás logaritmusának $\Delta \log Q = \log Q^{\parallel} - \log Q^{\perp}$ különbsége λ_{\max} függvényében az (a) ábrán látható $I_n(\lambda)$ sorozatra számolva, amely receptorok fényelnyelő mikrobolyhai párhuzamosak (\parallel), illetve merőlegesek (\perp) a lineárisan poláros égboltfény rezgéssíkjára. A $\Delta \log Q_n$, $n = 1,0, 1,5, 2,0, 2,5, 3,0$ görbék maximuma (függőleges vonallal jelölve) rendre $\lambda_{\max} = 458, 442, 404, 390$ és 380 nm-nél van.

3.b ábrán 1,0-val jelölt görbe mutatja. Modellünkben $PS = 7$ -tel számoltunk, ami a tücskökre jellemző érték. Jól látszik a 3.b ábrán, hogy az 1,0-val jelölt görbének 458 nm-nél van maximuma, így a mai légköri fényviszonyok között a leghatékonyabb polarizációérzékeny fotoreceptoroknak a kék spektrális tartományban van az elnyelési maximuma. Ennek ellenére például a Hymenoptera (pl. méhek és sivatagi hangyák) és Diptera (pl. legyek) az égbolt polarizációját az UV-ben ($\lambda < 400$ nm) érzékeny fotoreceptorokkal érzékelik, így e receptorok ilyen szempontból nem a lehető leghatékonyabbak.

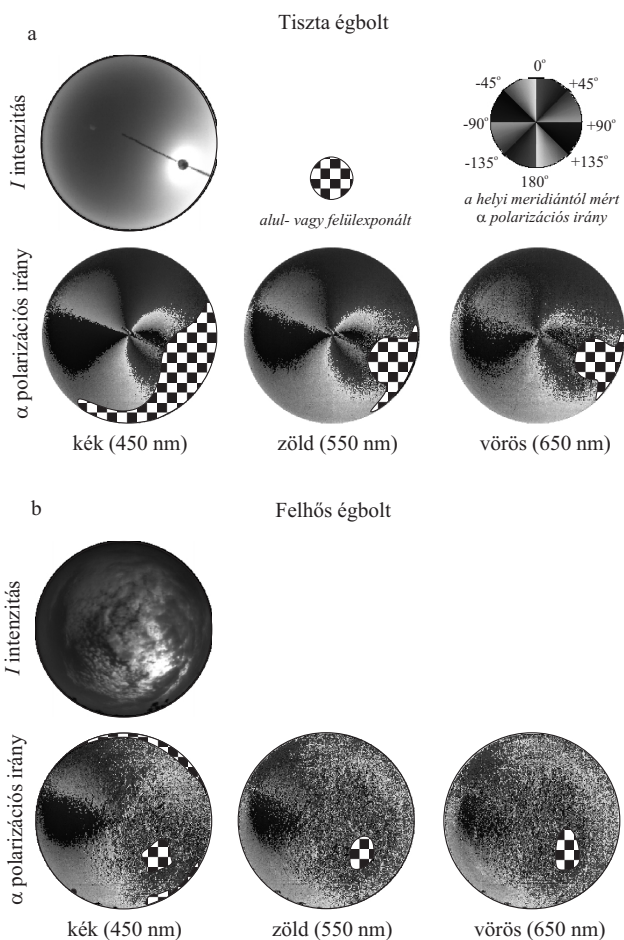
Becsüljük meg az UV-sugárzás azon ősi szintjét, ami ahhoz lett volna szükséges, hogy biztosítsa az összetett szem háti régiójában lévő fotoreceptorok fényelnyelését

jellemző $\Delta \log Q(\lambda_{\max})$ függvény maximumának az UV-tartományba való eltolódását. Kiszámítottuk a $\Delta \log Q(\lambda_{\max})$ függvényt a 3.a ábra szerinti I_n sorozatra, ahol $n = 1,0, 1,5, 2,0, 2,5, 3,0$ és $I_{1,0}$ az égboltfény spektruma manapság, $I_{1,5}, I_{2,0}, I_{2,5}, I_{3,0}$ pedig az $I_{1,0}$ -ból származtatott képzeletbeli spektrumok, melyekben az $I_{1,0}$ spektrum UV ($\lambda < 400$ nm) részét n -nel szoroztuk meg. Az eredményeket a 3.b ábra mutatja $PS = 7$ -re. Jól látszik, hogy ha az ősi időkben az UV-intenzitás közel kétszer akkora lett volna, mint manapság, akkor a $\Delta \log Q(\lambda_{\max})$ függvény maximuma az UV-tartományban lett volna. Tehát ha az ősi UV-intenzitás a mainál legalább kétszer nagyobb lett volna, akkor az égboltfény polarizációját az UV-tartományban lett volna érdemes érzékelni. Az UV-intenzitás ilyen nagy mértékű változása nem indokolható a Nap 11/22 éves aktivitási periódusai során bekövetkező változásokkal. Továbbá ekkora intenzitásváltozások az UV-ben igen valószínűtlenek egy olyan csillag fejlődése során, mint a Nap. Emiatt a polarizációlátás UV-paradoxonát nem magyarázhatja az égboltfény UV-komponensének esetleges korábbi magasabb szintje.

De ha a maihoz képest korábban jelentősen intenzívebb is lett volna az égboltfény UV-összetevője és az állatok annak idején ahhoz alkalmazkodtak volna, akkor is érthetetlen lenne, hogy miért nem követték időben az UV-szint csökkenését, azaz mi gátolta meg őket a mai sokkal kisebb UV-intenzitáshoz való alkalmazkodásban.

Mi a helyzet az UV-sugárzás légköri elnyelődésével? A Naphól érkező UV-fény földfelszín éré fluxusát főként a sztratoszféra ózon (O_3) koncentrációja határozza meg, ami annál nagyobb, minél nagyobb a levegő oxigén (O_2) koncentrációja. Az UV-sugárzási szint és a légköri oxigén koncentrációja közötti kapcsolatot az jelenti, hogy az UV-fény az oxigénből ózont állít elő. Ez azonban nem oldja föl a polarizációlátás UV-paradoxonát, mivel az állatok az UV-fényt 330 és 400 nm között érzékelik, ahol az ózon gyakorlatilag teljesen átlátszó. Az ózon a látható tartományban egyetlen elnyelési maximummal rendelkezik 600 nm-nél, míg az UV-tartományban hárommal, 255 , 314 és 344 nm-nél. Az ózonréteg elnyelése miatt a földfelszín éré napfény spektruma 300 nm-nél levág [11]. Emiatt a légköri oxigén és ózon koncentrációjának változása nem befolyásolja a spektrum azon tartományát, ahol az állatok az égbolt polarizációját detektálják.

• A problémakört korábban vizsgáltak között Pomozi és társai [12] álltak a legközelebb a polarizációlátás UV-paradoxonának sikeres föloldásához. Ők 180° látószögű képalkotó polarimetriai mérésekkel bizonyították, hogy a tiszta égboltra jellemző polarizációirány mintázata a felhők alatt is folytatódik, amennyiben a felhők bizonyos részeit vagy a felhők és a földfelszín közötti légréteget közvetlen napfény éri (4. ábra). A felhőt alkotó részecskéken, illetve a felhő alatti levegőben szóródó napfény ugyanazt a polarizációirány-mintázatot hozza létre, mint ami a tiszta égboltra jellemző adott napállás mellett. A felhős égbolterületek irányából érkező fény polarizációs iránytűként használható, amennyiben a fény p polarizációfoka meghalad egy p^* küszöbértéket, és a polarizáció iránya egy küszöbnél kevésbé tér el az ugyanolyan napállású tiszta égbolt azonos irányból érkező fényének polarizációs irányától. Pomozi és társai [12] méréssel igazolták, hogy a tiszta ég polarizációs mintázatának állati tájékozódásra alkalmas k hányada a mezei tücskökre (*Gryllus campestris*) jellemző modellretina esetén a $\lambda = 650$ nm (vörös), 550 nm (zöld) és 450 nm (kék) hullámhosszakon meghaladja a 80%-ot. Emiatt tiszta ég alatt nincs szelektív előnyük a rövidebb (UV) hullámhosszon működő, égbolt-polarizációt detektáló látórendszereknek, mert az égbolt megfelelően nagy területe használható pola-

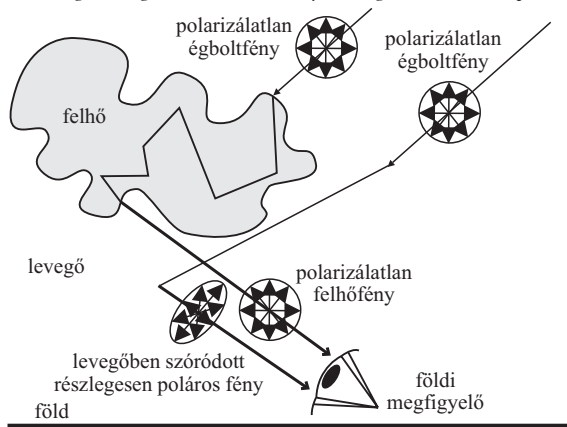

4. ábra. Tiszta (a) és felhős (b) égbolt I fényintenzitásának eloszlása és α polarizációs irányának mintázata a vörös (650 nm), zöld (550 nm) és kék (450 nm) színtartományban 180° látószögű képalkotó polarimetriával mérve. Mindkét égen a Nap pozíciója közel azonos.

rizációs iránytűként a látható tartományban is. Pomozi és társai azt is megmutatták, hogy felhős ég esetén a λ hullámhossz csökkenésével $k(\lambda)$ értéke növekszik a spektrum látható részében ($400 \text{ nm} < \lambda < 750 \text{ nm}$), ami szelektív előnyt biztosíthat az égbolt-polarizáció kék tartományban való érzékelésének.

Felhők alatt tehát az égbolt polarizációsirány-mintázatát előnyösebb kékben érzékelni, mint zöldben vagy vö-

5. ábra. Egy felhős égbolterületről a földi megfigyelő szemébe jutó fény két összetevőjének vázlatos ábrázolása. A polarizálatlan napfény a levegőben vagy a felhőben szóródik. A közvetlen felhőfény gyakorlatilag polarizálatlan, míg a levegőben szóródott fény részlegesen lineárisan poláros.

rösben. Mivel a Pomozi és társai [12] által használt polariméter csak a spektrum látható tartományában tudta mérni az égboltfény polarizációját, a $k(\lambda)$ függvény UV-beli folytatódásának kísérleti vizsgálata a jövő feladata. Amíg az égbolt-polarizáció 180° látószögű polarimetriai mérései nem terjednek ki az UV-tartományra ($200 \text{ nm} < \lambda < 400 \text{ nm}$) is, addig $k(\lambda)$ UV-beli viselkedését csak számítások szolgáltathatják. Cikkünk hátralévő részében egy olyan egyszerű léggöri optikai modellszámítást mutatunk be, amely szerint felhős ég esetén vagy lombok alatt $k(\lambda)$ értéke az UV-ben nagyobb, mint a spektrum látható részében.

Felhős égboltról vagy lombokról érkező fény polarizációfokának UV-beli viselkedése

Mivel adott napállás mellett a részlegesen felhős ég polarizációsirány-mintázata nagyjából megegyezik a tiszta égboltra jellemző mintázattal (4. ábra), a felhős ég polarizációs tájékozódásra alkalmas $k(\lambda)$ hányadát lényegében kizárólag az égboltfény $p_{felb\sigma}(\lambda)$ polarizációfoka határozza meg. Ha a bármelyik irányból érkező égboltfény $p_{felb\sigma}(\lambda)$ polarizációfoka nagyobb az adott állat $p^*(\lambda)$ polarizációs érzékenységi küszöbénél, akkor az abból az irányból érkező fény polarizációs iránytűként szolgálhat. Minél nagyobb $p_{felb\sigma}(\lambda)$ az egész égbolton, annál nagyobb lesz $k(\lambda)$ is. Egy felhős égbolterületről a földi megfigyelő szemébe jutó fény két részből tevődik össze (5. ábra):

1. a felhőben történő többszörös fényszóródás miatt gyakorlatilag teljesen polarizálatlan $I_{felb\sigma}(\lambda)$ intenzitású felhőfényből, valamint
2. a felhő és a megfigyelő közötti légrétegben szóródott $I_{ég}(\lambda)$ intenzitású és $p_{ég}(\lambda)$ polarizációfokú szórt fényből.

A $p_{felb\sigma}$ polarizációfok definíció szerint a poláros intenzitás és a teljes intenzitás hányadosa:

$$p_{felb\sigma}(\lambda, a) = \frac{a(\lambda, b) p_{ég}(\lambda) I_{ég}(\lambda)}{a(\lambda, b) I_{ég}(\lambda) + I_{felb\sigma}(\lambda)}, \quad (3)$$

ahol az $a(\lambda, b) \geq 0$ tényező írja le a felhő és a megfigyelő közti b vastagságú légréteg hatását a polarizációfokra. Más szavakkal, $a(\lambda, b)$ a szórt fény $I_{ég}(\lambda)$ intenzitásának és a felhőfény $I_{felb\sigma}(\lambda)$ intenzitásának arányát adja meg: minél nagyobb b , annál kisebb a felhőfény $I_{felb\sigma}(\lambda)$ intenzitásának befolyása a megfigyelőt elérő fény polarizációfokára, ami matematikailag $a(\lambda, b)$ egyre nagyobb értékét jelenti. Másfelől, a felhő alatt napfény által megvilágított légréteg b vastagságának csökkenésével csökken a szórás események száma is, ami $a(\lambda, b)$ kisebb értékét jelenti; ekkor a szórt fény $I_{ég}(\lambda)$ intenzitásának csökken a polarizációfokra gyakorolt hatása. Mivel az a tényezőt még nem mérte senki, első közelítésként a λ hullámhossztól függetlennek tekintjük. Habár az a tényezőnek a felhő alatt megvilágított légréteg b vastagságától való függése is ismeretlen, a fentiek alapján nyilvánvaló, hogy az $a(b)$ függvény monoton nő: ha egy felhő a megfigyelő közvetlen közelében van, a felhő alatt szóródott fény

intenzitása elhanyagolható, vagyis $a(b=0) = 0$. Ha pedig a felhő (például egy magas cirrusz vagy a horizonton lévő felhő) a megfigyelőtől nagy távolságban van, akkor a felhő fénye válik elhanyagolhatóvá a közte és a megfigyelő közti légrétegben szóródott fényhez képest.

A fölülről jövő fény polarizációját érzékelő és annak segítségével tájékozódó állatoknak gyakran nem a szabad égbolt, hanem a növényzet alatt kell orientálódnuk. Gondoljunk például az őserdőkben élő trópusi méhekre, amelyek az összes jelenleg élő méh őseinek számítanak. Ekkor a (3)-hoz teljesen hasonlóan számítható a lombzaton átszűrődő zöld polarizálatlan fény és a lombok alatti légrétegben szóródó napfény keverékének a $p_{lomb}(\lambda)$ polarizációfoka, amennyiben a lombok alatti légréteget közvetlen napfény éri, ahogy az gyakran előfordul például az erdőkben. Ilyenkor a felhőfény $I_{felb\sigma}(\lambda)$ spektruma helyett a lombfény $I_{lomb}(\lambda)$ spektrumával kell számolnunk:

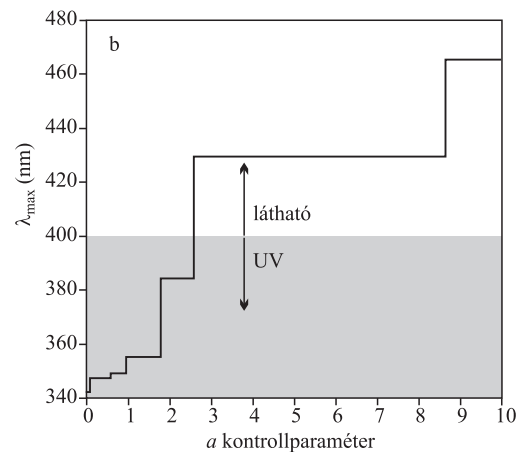
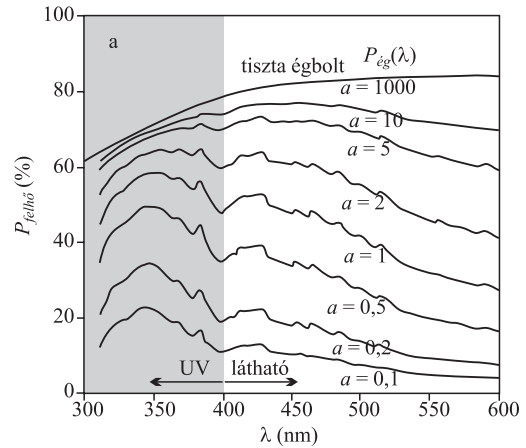
$$p_{lomb}(\lambda, a) = \frac{a p_{\text{ég}}(\lambda) I_{\text{ég}}(\lambda)}{a I_{\text{ég}}(\lambda) + I_{lomb}(\lambda)}, \quad (4)$$

ahol megint $a \geq 0$. Az 1. ábra a tiszta ég szórt fényének $p_{\text{ég}}(\lambda)$ polarizációfokát mutatja a Naptól 90° -ra az antiszoláris meridiánon mérve. A 2. ábrán látható az égboltfény $I_{\text{ég}}(\lambda)$ és a felhőfény $I_{felb\sigma}(\lambda)$ spektruma. A felhőfény spektrumát egy sűrű felhő alatt mérték, amikor az $a I_{\text{ég}}(\lambda) + I_{felb\sigma}(\lambda)$ teljes fényintenzitás gyakorlatilag megegyezett a felhőfény $I_{felb\sigma}(\lambda)$ intenzitásával, mert $a \approx 0$ volt. Az ezen függvények fölhasználásával számított $p_{felb\sigma}(\lambda, a)$ polarizációfokot a 6.a ábra mutatja, ahol jól látható, hogy

- ha $a < 2,5$ (ilyenkor a felhőfény dominál, vagyis a felhő és a megfigyelő közötti légréteg vastagsága kisebb egy küszöbértéknél), akkor $p_{felb\sigma}(\lambda, a)$ az UV-tartományban ($\lambda < 400$ nm) maximális;
- ha $a > 2,5$, akkor a $p_{felb\sigma}(\lambda, a)$ polarizációfok maximuma a látható ($400 \text{ nm} < \lambda < 800 \text{ nm}$) tartományban van;
- ha $a > 10$, akkor a $p_{felb\sigma}(\lambda, a)$ függvény a $p_{\text{ég}}(\lambda)$ függvényt közelíti (1. ábra).

E jellemzőket a következők indokolják. Habár az égboltfény $a p_{\text{ég}} I_{\text{ég}}$ poláros intenzitása nagyobb a kékből (K), mint az UV-ben, mert $p_{\text{ég}}^{(K)} > p_{\text{ég}}^{(UV)}$ és $I_{\text{ég}}^{(K)} > I_{\text{ég}}^{(UV)}$, viszont UV-ben a felhőfény $I_{felb\sigma}^{(UV)}$ intenzitása sokkal kisebb a felhő alatt szóródott fény $a I_{\text{ég}}^{(UV)}$ intenzitásánál. Más szavakkal, ha a λ kékből UV-re vált, a $p_{felb\sigma}(\lambda, a)$ (3) kifejezésbeli nevezője sokkal gyorsabban csökken, mint a számlálója, ezért $p_{felb\sigma}^{(UV)}(a)$ nagyobb lesz, mint $p_{felb\sigma}^{(K)}(a)$.

A 6.b ábra az égbolt-polarizáció alapuló tájékozódás szempontjából leghatékonyabban használható λ_{max} hullámhosszat mutatja az a kontrollparaméter függvényében, vagyis azon hullámhosszat, ahol $p_{felb\sigma}(\lambda, a)$ maximális. A 2. ábrán látható a nyárfa (*Populus deltoides*) lombzatán átszűrődő égboltfény $I_{lomb}(\lambda)$ spektruma. A felhőfényhez hasonlóan a lombfény is UV-ben a legkisebb intenzitású, és a levélbeli többszörös fényelnyelés következtében gyakorlatilag teljesen polarizálatlan. Következésképpen hasonló jelenségek érvényesek, mint felhők alatt, amint azt a 7. ábra is mutatja. Ha $a < 0,8$, akkor a lombok alatti levegőben szórt részlegesen poláros fényből és a leveleken átszűrődő UV-hiányos polarizálatlan zöld fényből álló lombfény $p_{lomb}(\lambda, a)$ polarizációfoka az

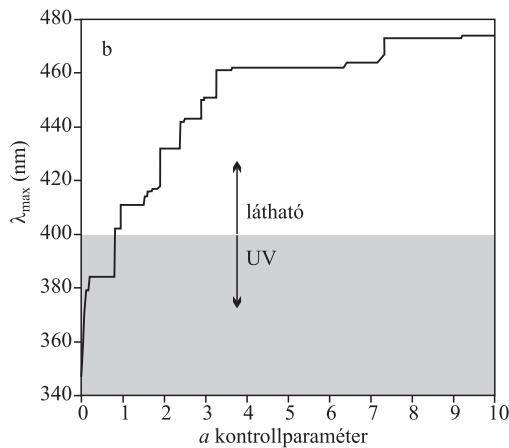
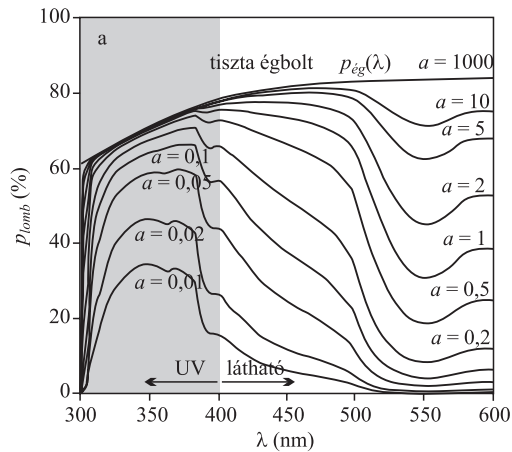
6. ábra. (a) Felhős égbolterületről jövő fénynek az a kontrollparaméter különböző értékeiél a (3) alapján az 1. ábra $p_{\text{ég}}(\lambda)$, valamint a 2. ábra $I_{\text{ég}}(\lambda)$ és $I_{felb\sigma}(\lambda)$ függvényei fölhasználásával számolt $p_{felb\sigma}(\lambda, a)$ polarizációfoka. Minél nagyobb az a értéke, annál intenzívebb a felhő alatt szórt poláros fény.

(b) A $p_{felb\sigma}(\lambda, a)$ függvény maximumának λ_{max} helye az a kontrollparaméter függvényében.

UV-tartományban maximális. Ilyenkor tehát a fölülről jövő lombfény polarizációját a spektrum ibolyán túli hullámhosszain lehet a leghatékonyabban detektálni. Ez azon rovarok számára fontos, amelyek lombok alatt élnek és a fölülről jövő, lombzaton átszűrődő fény polarizációsirány-mintázata alapján tájékozódnak.

A polarizációlátás UV-paradoxonának föloldása

Megmutattuk tehát, hogy a polarizálatlan felhőfénynek, illetve lombfénynek és a felhők, illetve lombok alatti légrétegben szóródott napfénynek az a kontrollparaméterrel jellemzett aránya hogyan határozza meg a felhők, illetve lombzat alatti megfigyelőhöz eljutó fény $p(\lambda, a)$ polarizációfokát. A felhők és lombok hatása közti egyetlen fontos különbség, hogy míg a felhők nagyon nagy távolságra is lehetnek a megfigyelőtől (ilyenkor az a kontrollparaméter értéke nagy), addig a lombok néhány 10 m-nél magasabban nem lehetnek a talajtól (ekkor az a kontrollparaméter kicsi). Fontos azonban megjegyezni, hogy a felhős ég és a lombok alatti fényviszonyokra számolt polarizációfok (3) és (4) szerinti kifejezéseiben szereplő

7. ábra (a) A tiszta égbolt lombozaton átszűrődő fényének az a kontrollparaméter különböző értékeinél a (4) egyenlet alapján az 1. ábra $p_{\text{ég}}(\lambda)$, valamint a 2. ábra $I_{\text{ég}}(\lambda)$ és $I_{\text{lomb}}(\lambda)$ függvényei felhasználásával számolt $p_{\text{lomb}}(\lambda, a)$ polarizációfoka. Minél nagyobb az a értéke, annál intenzívebb a lombozat alatt szórt poláros fény.

(b) A $p_{\text{lomb}}(\lambda, a)$ függvény maximumának λ_{max} helye az a kontrollparaméter függvényében.

két a kontrollparaméter nem azonos egymással: tehát adott b magasságú felhőhöz tartozó a kontrollparaméter értéke nem egyenlő az ugyanolyan b magasságú lombozathoz tartozó a kontrollparaméter értékével. A fentiek alapján a polarizációlátás UV-paradoxona a következőképpen oldható föl:

- Tiszta ég esetén az égbolt-polarizáció érzékelésére nincs optimális hullámhossz, mivel a tiszta ég $p_{\text{ég}}$ polarizációfoka minden hullámhosszon nagyobb a rovarok p^* polarizációs küszöbénél, így az égbolt polarizációs tájékozódásra alkalmas $k(\lambda)$ hányada az UV- és a látható tartományban egyaránt megfelelően nagy.

- Részlegesen felhős ég esetén a tiszta égboltra jellemző polarizációirány-mintázat folytatódik a felhők alatt is, különösen a spektrum kék és UV-tartományjaiban.

- Ha a felhők alatti légréteget közvetlenül megvilágítja a Nap, akkor a felhős területek irányából érkező fény $p_{\text{felbő}}$ polarizációfoka az UV-ben a legnagyobb, mert az UV-szegény polarizálatlan felhőfény e spektrális tartományban csökkenti legkevésbé a felhő alatti légrétegben szóródott fény polarizációfokát. Ekkor tehát az égbolt-polarizáció érzékelése az UV-ben optimális.

Hangsúlyozzuk, hogy habár végig a rovarok égbolt-polarizáció-érzékeléséről beszéltünk, eredményeink minden égbolt-polarizációt detektáló állatra érvényesek. Azért foglalkoztunk mégis csak rovarokkal, mert jelenleg a *Drassodes cupreus* kövipók kivételével kizárólag rovarokról tudjuk, hogy mely spektrális tartományban érzékelik az égbolt polarizációját (táblázat). Bár sok fajról (például a *Palaemonetes vulgaris* garnélarákról) bizonyították már viselkedési vizsgálatokkal, hogy érzékeli az égbolt polarizációs mintázatát, általában nem ismert, hogy a spektrum melyik tartományában történik mindez. Ugyanakkor jöllehet, számos fajról (például az *Oncorhynchus mykiss* szivárványos pisztrángról) tudjuk, hogy melyik spektrális tartományban érzékeny a fény polarizációjára, az viszont nem bizonyított még, hogy e képességet az égbolt polarizációs mintázatának detektálására használja. A szakirodalom átnézése után [1] állítottuk össze a táblázatot, melyben csak azon fajok szerepelnek, amelyekről i) bizonyított, hogy érzékelnéi képesek az égbolt polarizációját, és azt navigációra használják, valamint ii) ismert, hogy mely spektrális tartományban történik mindez.

Amikor az égbolt-polarizációt kékben érdemes érzékelni

Az UV-tartomány mellett szóló fenti érveink ellenére bizonyos rovarfajok kékben vagy zöldben érzékelik az égbolt polarizációját (táblázat). Nyilvánvaló, hogy az egyes rovarfajok által a poláros égboltfény alapján történő tájékozódásra használt optimális hullámhossz számos egyéb fontos fizikai, biológiai és környezeti tényező is befolyásolhatja. A tücskök esetében létezik egy magyarázat, hogy miért használják e célra a spektrum kék tartományát. A 7. ábrán látható, hogy a $p_{\text{felbő}}$ polarizációfok az a kontrollparaméter egy adott értékénél viszonylag magas a kék ($400 \text{ nm} < \lambda < 470 \text{ nm}$) tartományban is. Így részlegesen felhős ég esetén az UV után a kék a spektrum második legmagasabb polarizációfokkal rendelkező tartománya.

Tiszta ég esetén a kék spektrális tartománynak az UV-vel szemben a következő előnye lehet. A napfénynek és a tiszta égbolt fényének az intenzitása UV-ben kisebb, mint kékben vagy zöldben (2. ábra). Ezért alkonyatkor a tiszta égbolt fényének intenzitása előbb esik egy polarizációérzékeny látórendszer érzékelési küszöbe alá az UV-ben, mint kékben vagy zöldben. Ezzel magyarázható, hogy az alkonyatkor aktív mezei tücskök (*Gryllus campestris*) miért a kékben érzékelik az égboltfény polarizációját. A tücskök (például *Acheta domestica*, *Gryllus bimaculatus*, *Gryllus campestris*) nemcsak nappal, hanem alkonyatkor, hajnalban, sőt éjszaka is aktívak, és mindannyiuk összetett szemének háti sávjában a kék fényre érzékeny fotoreceptorok detektálják az égboltfény polarizációját. Zufall és társai [13] szerint a kék- és polarizációérzékenység a rovarszemek gyakori alkalmazkodása a nagyon alacsony fényintenzitásokhoz, míg a nappal aktív rovarok (például házimehek, sivatagi hangyák, legyek) főként az UV-ben érzékelik az égbolt polarizációját (táblázat). Felhők mellett az égboltfény UV-összetevője sokkal gyengébb, mint tiszta égnél (2. ábra), ezért felhős viszonyok között az égbolt-polarizációt előnyösebb a kékben érzékelni, mint az UV-ben. Másrészt viszont felhős ég esetén a $p_{\text{felbő}}$ polarizációfok az UV-ben maximális, így az égbolt polarizációs mintázatának érzékelése az UV-ben előnyösebb. A jelenleg még megválaszolatlan kérdés csak az, hogy melyik hatás az erősebb.

Az égbolt-polarizáció érzékelése és a polarotaktikus vízdetekció közötti analógia

A vízirovarok a vízfelszínre a róla visszaverődő fény vízszintes polarizációja segítségével, polarotaktikusan detektálják [14]. A polarotaktikusan vizet kereső rovarfajok döntő többsége a vizet az UV-ben detektálja, mivel a víz felszíne alól jövő fény intenzitása UV-ben a legkisebb, emiatt a vízről a megfigyelő szemébe jutó fény polarizációfoka UV-ben a legnagyobb. Ugyanakkor számos vízirovarfaj a spektrum látható tartományában detektálja a vízfelületről visszavert vízszintes poláros fényt, aminek receptor-fiziológiai okait *Schwind* [15] fedte föl. Vegyük észre, hogy az optimális hullámhossztartomány tekintetében szoros analógia van az égboltfény polarizációjának és a vízfelszínről visszaverődött fény polarizációjának érzékelése között: mindkettő az UV-ben a leghatékonyabb. Ennek mindkét esetben azonosak a fizikai okai: ha az optikai környezet háttéréből jövő fény polarizálatlan – felhőzet/lomboszat az égbolt esetén, illetve vízfenék/vízben lebegő részecskék a víztest esetén –, akkor az égboltfénynek, illetve a vízről visszavert fénynek is UV-ben maximális a polarizációfoka, mivel a háttérből eredő fény intenzitása az UV-ben a legkisebb.

Köszönetnyilvánítás

Kutatómunkánkat a magyar Oktatási Minisztérium *Horváth Gábornak* adott 3 éves Széchenyi István-ösztöndíja és a német Alexander von Humboldt Alapítvány 14 hónapos ösztöndíja támogatta.

Irodalom

1. HORVÁTH, G., VARJÚ, D.: *Polarized Light in Animal Vision - Polarization Patterns in Nature* – Springer-Verlag, Heidelberg–Berlin–New York, p. 447 (2003)
2. BARTA, A., HORVÁTH, G.: *Why is it advantageous to perceive the polarization of downwelling light under clouds and canopies in the UV?* – J. Theor. Biol. 226 (2004) 429–437
3. COULSON, K.L. *Polarization and Intensity of Light in the Atmosphere* – A. Deepak Publishing, Hampton, Virginia, USA (1988)
4. FRISCH, K. VON: *The Dance Language and Orientation of Bees* – Harvard Univ. Press, Cambridge, Massachusetts, USA (1967)
5. HAWRYSHYN, C.W.: *Polarization vision in fish* – Am. Sci. 80 (1992) 164–175
6. MAZOKHIN-PORSHNYAKOV, G.A.: *Insect Vision* – Plenum Press, New York (1969)
7. WEHNER, R.: *Polarized-light navigation by insects* – Sci. Am. 235/7 (1976) 106–115
8. WEHNER, R.: *The polarization-vision project: championing organismic biology* – Fortschr. Zool. 39 (1994) 103–143
9. WEHNER, R.: *The hymenopteran skylight compass: matched filtering and parallel coding* – J. Exp. Biol. 146 (1989) 63–85
10. BRINES, M.L., GOULD, J.L.: *Skylight polarization patterns and animal orientation* – J. Exp. Biol. 96 (1982) 69–91
11. TÓTH Z.: *Mi történt az ózonpajzsral és az UV-sugárzással?* – Természet Világa 135 (2004) 245–249
12. POMOZI, I., HORVÁTH, G., WEHNER, R.: *How the clear-sky angle of polarization pattern continues underneath clouds: full-sky measurements and implications for animal orientation* – J. Exp. Biol. 204 (2001) 2933–2942
13. ZUFALL, F., SCHMITT, M., MENZEL, R.: *Spectral and polarized light sensitivity of photoreceptors in the compound eye of the cricket (*Gryllus bimaculatus*)* – J. Comp. Physiol. A 164 (1989) 597–608
14. SCHWIND, R.: *Polarization vision in water insects and insects living on a moist substrate* – J. Comp. Physiol. A 169 (1991) 531–540
15. SCHWIND, R.: *Spectral regions in which aquatic insects see reflected polarized light* – J. Comp. Physiol. A 177 (1995) 439–448